

under 1700-talet fram till revolutionen. Shaftesburys sokratiskt inspirerade dialogform återropades som ett verksamt medel för att frigöra människans medfödda förnuftiga och moraliska kapacitet, det senare en nyhet i jämförelse med Lockes människosyn, där moralen gavs av Gud till den troende människan. På den vägen fortsatte det. Voltaire skrev en kritisk katekes *Catéchisme de l'honnête-homme* (1765) samma år som d'Holbach publicerade *Eléments de la morale universelle ou catéchisms de la nature*.

Till den förrevolutionära kontexten hörde Rousseaus arbeten. I dem artikulerades den välkända betoningen på "raison primitive", det vill säga ett förnuft som behöver utvecklas och skolas, till skillnad från "raison humaine" som upplyste sig själv. Kanske är det med Rousseau som laddningen förskjuts från Les Philosophes kritiska förnuft till revolutionens krav på lojalt stöd och hängiven känsla. Avsnittet om Rousseau hade med fördel kunnat utökas, men kanske har Velicu tvekat, mån om att behålla ett klart fokus.

Redan året före stormningen av Bastiljen, 1788, publicerades katekeser som syftade till att upplysa folket om det politiska händelseförloppet, men också uppmanade till handling. Revolutionärerna fortsatte att publicera instruktiva katekeser, men formen och innehållet kom allt mer att anknyta till den traditionella kristna katekesen. Religiösa termer som bön, tro och budord sattes in i den revolutionära kontexten och skapandet av en ny människa: "l'homme nouveau". Dopet beskrevs som regeneration av det franska folket som innebar att det förslavade folket skulle bli fritt (s. 99).

Efter Thermidor och Robespierres död 1794 sinar genren samtidigt som det politiska tonläget i pamfletter och tryckt material förändras. Encyklopedins mer komplexa tilltal återkommer. Förnuftet presenteras åter som en individuell kapacitet som syftar till individens fria tänkande. Francis Bacon, John Locke och Condorcet kommer tillbaka som auktoritativa referenser (s. 139 ff.). I avslutningen

återkommer Velicu till sitt syfte, att komplettera François Furets tolkning av den franska revolutionen som en retorisk kamp som fördes med olika retoriska figurer. Just som genre var katekesernas lätta form lämpliga för manifesterade deklamationer om rättigheter och skapandet av en ny människa och medborgare. Katekeserna ger också ett nytt perspektiv på den klassiska diskussionen om upplysningen som förnuft och känsla. Ett av många citat i texten visar att katekeserna under hela perioden, från encyklopedisterna till Thermidorkrisen, uttryckte nödvändigheten av såväl förnuftets som hjärtats skolning. I "raison" var känslan och sensationerna en omistlig del. Velicus värdefulla monografi bidrar till att bryta ner en dikotomisk tolkning av upplysningen och franska revolutionen.

Victoria Höög

Kustaa H. J. Vilkuna, *Djävulens krig: förrädaren Gustav Lillbäck och stora nordiska kriget 1700–1721*, övers. Laura Koskela & Janina Orlov (Lund: Historiska Media, 2011 [2006]). 335 s.

Stora ofreden (1713–1721) är ett klassiskt historiskt trauma i Finlands historia. Professor i Finlands historia vid Jyväskylä universitet Kustaa H. J. Vilkuna har specialiserat sig på den här perioden och gett ut flera intressanta böcker där också frågan om detta trauma har tematiserats. Den finska utgåvan av *Djävulens krig* gavs ut för några år sedan, *Pabolaisen sota* (2006), och är på sätt och vis en biprodukt av Vilkunas magnum opus *Viba. Perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta* (Vreden. Undergång, bitterhet och berättelsen om stora ofreden, 2005). Det sistnämnda verket behandlar särskilt själva berättelserna om stora ofreden och hur ofredsåren inverkade på folkets periodisering av det förflutna, även om de historiska händelserna också behandlas. *Djävulens krig* är i sin tur en populärvetenskaplig version av

huvudprodukten, kryddad med en biografisk synvinkel.

I bokens centrum står Gustav Lillbäck, son till länsmanen i Ijo socken, som tillfångatogs av ryssarna som 15-åring och omskolades till tolk. Han "adopterades" av kosackkorpralen Fjodor Fjodorovitj, tvångsdöptes till den ortodoxa tron och fick namnet Vasilij innan han återvände till Österbotten. Lillbäck och hans talrika olycksbröder blev så kallade ryssdrängar och användes för att plundra, tortera och mörda lokalbefolkningen i Finland. Väst drabbades norra Österbotten som Peter den store ville omvandla till en ödelagd buffertzoon mellan de ryska trupperna och de svenska trupperna i Norrbotten. Ryssdrängarna, kosackerna och de ryska soldaterna lämnade inte tsar Peter besviknen. I synnerhet under åren 1714–1717 härjades området i grunden. Enligt folkliga berättelser var Lillbäck den värsta pinaren av alla. År 1717 infördes civilförvaltning under ryskt styre i Finland och situationen blev något lugnare. Lillbäck passade på att rymma tillbaka till sina hemtrakter i Ijo som inte ingick i det ryska förvaltningsområdet. Där greps han dock och ställdes inför det svenska rättsväsendet. Efter en lång rättegång dömdes han 1720 till döden av Åbo hovrätt som befann sig på flykt i Stockholm. Det hjälpte inte att han försvarade sig med den klassiska ursakten att han endast lytt order. Gustav Lillbäck avrättades 1721 några månader innan freden i Nystad slöts. Hans liv varade lika länge som stora nordiska kriget.

Det unika material som tillkom i samband med rättsprocessen har möjliggjort Vilkunas utredning över Lillbäckes öden. Därutöver har Vilkuna gått igenom ett stort antal domböcker från alla delar av Finland och från Kexholms län. När det gäller grova våldsbrott strävade rätten som bekant efter att så noggrant som möjligt beskriva alla detaljer som på något sätt hade med fallet att göra. Vilkuna har dragit nytta av rättsprotokollens detaljrikedom och återger härjningarna med sällsynt råhet. Det är inte med lätthet som man läser om hur människor

stektes i ugnen, kvinnor våldtogs eller småbarn lämnades ut i kylan för att frysa ihjäl. Domboksmaterialet gör att ofredsåren blir handgripliga och allmogens röst kommer fram, men det är problematiskt att Vilkuna egentligen inte ifrågasätter källornas trovärdighet i behandlingen av de olika fallen, utan beskriver händelserna såsom domböckerna skildrar dem.

De mest givande avsnitten i boken behandlar propaganda, rysskräck och uppfattningen om kriget. Kyrkans män förklarade att kriget var Guds bestraffning för allmogens syndiga laster, i synnerhet supandet. När ryssarna samtidigt demoniserades av överheten och tsaren betecknades som antikrist utvecklades kriget till en kamp mot djävulen. Ryssarna betraktades dessutom redan som barbarer och den ortodoxa tron gjorde dem opålitliga. I takt med att kriget närmade sig blev krigspropagandan skarpare för att folket skulle stödja överhetens ansträngningar. Enligt Vilkuna uppstod dock problem i och med att propagandan var beroende av framgång i fält. Då folket visste att fienden närmade sig ökade det allmänna missnöjet och propagandan kunde inte minska folkets rädsla. Vilkuna menar att effekten blev motsatt då skräckhistorier som flyktingar från provinserna och rikets östra delar berättade kombinerades med prästernas beskrivningar av en djävulsk och omänsklig fiende. Ett annat problem var att innehållet i propagandan inte motsvarade verkligheten. I predikningarna krävdes uppoffringar och bättring för att stilla Guds vrede samtidigt som man bad för segrar för armén, men trots det gick kriget allt sämre. Det kan konstateras att Vilkuna ifrågasätter krigspropagandans effekt på ett övertygande sätt. Samtidigt förklarar avsnittet varför Lillbäck ansågs vara en djävul och ofredsåren i allmänhet betraktades som Guds prövningar.

Vilkuna visar hur samhället i Finland kollapsade i samband med stora nordiska kriget. Enligt Vilkuna gav den svenska statiska samhällsideologin trygghet i fredstid, men den lämpade sig inte för kristider. Då grunden för

samhällsideologin rubbades förbyttes ordningen i kaos. Folket övergav sina tidigare moraliska värderingar för att överleva. Missnöjesyttringar mot kung och överhet blev relativt vanliga. Allmogens ansåg att de inte fick valuta för sina pengar, eftersom kungen inte kunde garantera skydd mot fienden som bönderna "köpte" genom att betala skatt. Vilkunas resonemang är ett välkommet tillägg till debatten om den politiska kulturen i det tidigmoderna Sverige. Man borde dock hålla i minnet att stora ofreden var en extrem period. Dessutom kunde man invända att hela stormaktstiden i praktiken var en enda kris där fred var ett undantagstillstånd. Om Vilkuna hade hävdade att samhällsideologin inte klarade av fiendens intrång djupt in i riket skulle argumentationen ha varit stryktåligare. Det kan också nämnas att Vilkuna framställer överhetens och undersåtarnas relation som totalt tröstlös ur allmogens synpunkt. Förenklat uttryckt går den ut på följande: Trots att folket bidrog med skatter och manskap kunde kronan inte garantera folket skydd mot fiendliga angrepp. I propagandan beskylldes folket för att ha försorsakat kriget med alla dess grymheter genom sitt syndiga leverne. Då kriget var förbi nonchalerade myndigheterna lokalbefolkningens misär och tvingade folket till villkorlös lydnad. Resultatet av Vilkunas tankegång blir en mycket snäv och statisk bild av samhällets maktförhållanden.

Vilkunas skildring tydliggör dock hur svårt det var att återgå till normala förhållanden efter krig och ockupation. De svenska myndigheternas försök att dämpa oron i samhället misslyckades flagrant. Kronan försökte återetablera sitt resursuttag i de härjade lokalsamhällena och upprätta en ny stark armé. De militära behoven gick förbi all annan hänsyn och gentemot den lidande lokalbefolkningen visade myndigheterna ingen större förståelse. Utlovade skattelättnader förblev tomma löften. Vilkuna menar att det här ökade folkets hat mot myndigheterna ytterligare, eftersom människorna i de drabbade områdena ansåg att grymheter under

det ryska väldet sopades under mattan. I själva verket antyder han att händelserna under och efter stora ofreden utgör grunden för "herrehatet" i Finland. Argumentet är dock inte helt övertygande eftersom Vilkuna inte visar att en liknande misstänksamhet eller ett hat mot överhet inte skulle ha förekommit tidigare. Säkertligen försvagades dock överhetens legitimitet och som Vilkuna påpekar utgjorde stora ofreden en fruktbar grogrund för rysskräcken. Efter kriget utnyttjade överheten rysskräcken för att hålla befolkningen i styr precis som den försökt göra under kriget. Berättelser är seglivade. Också i början av 1900-talet använde höggerradikala kretsar i Finland stora ofreden för att öka ryssfientligheten i landet. Även den gången vann rysshatet gehör, bland annat eftersom kunskap och berättelser om de grymma ofredsåren under 1700-talet levde kvar både inom den akademiska historieskrivningen och i folkliga skildringar.

Trots invändningarna ovan har Kustaa H. J. Vilkuna skrivit en fängslande bok och gjort ett stort arbete med att presentera och tolka ett stort källmaterial. Vilkuna framhäver likt den äldre finländska forskningstraditionen ofredsårens grymhet, men kommer med nya synvinklar när det gäller hur kriget, fienden och den grymma ockupationen upplevdes och förklarades. *Djävulens krig* fungerar också som en introduktion till huvudverket *Viba*, inte minst för en läsare som inte behärskar finska. Den som är intresserad av boken *Viba* kan också ta del av dess resonemang genom en utförlig sammanfattning på engelska.

Kasper Kepsu

Martin Wählberg, *Opplysningens sorte får: Jean-Jacques Rousseau (1712–1778)* (Oslo: Humanist forlag, 2011). 367 s.

Man skal ikke beskjeftige seg lenge med fransk opplysningstenkning, før man oppdager at alle